

ӨТКІРДІН ЖҮЗІ, КЕСТЕНІҢ БІЗІ...

Абай поэзиясы — сол замандағы қоғамдық өмірдің ең күрделі, ең жанды мәселелерін қозғаған, толғаған поэзия. Абай шығармаларының қазақ әдебиеті, мәдениеті тарихында өзінше бөлек, өресі аса биік, мүлде жаңа ой-пікір, көркем сезім элементін ашқаны даусыз. Абайдың ақындық шеберлігін, асқан суреткерлігін танытатын ерекшеліктерді, әрине, бір мақалада толық көрсету мүмкін емес. Осыны ойлай отырып, біз Абайдың дүниежүзілік поэзияның ең тамаша туындыларымен тең түсетін лирикалық өлеңдерінің екеуін ғана алып, зер салып үйле қарамақшымыз.

Алдымен тоқталатынымыз:

Желсіз түнде жарық ай
Сәулесі суда дірілдеп;
Ауылдың жаны терең сай,
Тасыған өзен гүрілдеп, —
деп басталатын не бәрі 20 жол өлең.

Осы өлеңдегі тіл кестесінің барлық ерекшеліктері, бояулары, эпитет, метафора, басқа суреттеу, бейнелеу құралдары — бәрі не нәрсеге, не құбылысқа болсын ақынша қарап, эстетикалық тұрғыдан баға беру талабына бағындырылған. Түні желсіз, ай жарық. Су бетінде ай сәулесі дірілдеп көрінеді. Ауылдың жанында, терең сайда өзен тасып, гүрілдеп арып жатыр. Ақын түнді желсіз, айды жарық, сайды терең деп бейнелейді, сәуленің дірілдеп көрінген қалпын, өзеннің гүрілдеп естілген шуын нақтылап сипаттап береді.

Осындай көлемі шақ өлеңде ұлы ақын жазда өзен жағасына көшіп келіп қонып отырған мал баққан ауылдың өмір-тұрмысын асқан суреткерлікпен бейнелеуі тажап-ақ. Қазақтың даласы, түні, айы, тауы, өзен-суы, жапырағы жайқалған ағашы, жазғы жердің көк майса жасыл шөбі, көшпелі елдің қонған қоныс-жайлауы, баққан малы, жастардың пәк, таза сүйіспеншілік сезімі, махаббаты, жастығын, алғашқы махаббатын сағынып еске алған қазақтың осындай айлы түнде ауыл сыртында, аулақта жолығатын шағын армандауы — біз бір өлеңнен осыншама шындықты табамыз, өткен ғасырдағы қазақ өмірінің тұтас бір картинасын көреміз. Осының бәріне қоса, әсіресе бізді тебіртетін жай — өлеңнен халықтың көркемдікті, сұлулықты сезінуінің қаншалықты терең, әсерлі екені де айқын танылады.

Далаңның айлы түнінің, осы бір әсем поэзиялық суретінің өзі-ақ қазақ әдебиетінде ақындық сезімнің, әдемілікті түсінудің дәуір шындығымен, өмір-шындығымен қаншалықты қабысып, тамырласып жатқанына дәлел бола алады.

Осы айтылған өлеңге тақырыбы жағынан үндес келетін лирикалық жыр — «Жазды күн шілде болғанда». Бұл шығарманың көркемдік сапасын өте жоғары бағалаған Ілияс Жансүгіров ол туралы айта келіп, былай деп жазды: «Абайдың жыры ырғақ, музыка, дыбыс құралысы жағынан тегіліп кетеді. Абайдың бұл өлеңіндегі бір ақындық өзгешелігі — ол өлең ұйқасындағы етістіктердің сайдың тасындай ірі, қимылды, қозғалысты көрсетуге жандылығы».

Ілияс Жансүгіров ұлы ақынның осы өлеңінің көр-

кемдік қасиетін, әсіресе, тіл ұйқасындағы өзгешелігін дәл тауып, өте орынды айтқан.

Бұл жырында Абай негізгі желілі ұйқасты ұзақ сақтайтын шұбыртпалы жыр өрнегін асқан шеберлікпен қолданып, өлеңнің басынан аяғына шейін дерлік бір ұйқасты қайталап отырады. Және үнемі бірыңғай үйлесетін, грамматикалық құрылысы жағынан біріне-бірі ұқсас етістік сөздерді ұйқасқа кіргізеді. Осының өзі-ақ ақынның ұйқасқа өте үлкен мән бергенін байқатады.

Жаздыкүн шілде болғанда,
Көкорай шалғын

Бәйшешек
Ұзарып өсіп толғанда;
Күркіреп жатқан өзенге
Көшіп ауыл қонғанда:

Өлеңнің осы бас жағында ғана ұйқас басқаша. Бірақ, бұл жеке шумақ емес, ұзақ жыр түйдегінің басқы бір бөлшегі ғана. Мұндағы ұйқас тек қосымша, жанама ұйқас қана. Онан әрі өлеңде жаңа ұйқас, желілі ұйқас бірден жарқ етіп шыға келіп, үнемі қайталанып, өлең аяқталғанша созыла береді.

Шұрқырап жатқан
Жылқының

Шалғыннан жоны
Қылтылдап,
Ат, айғырлар, биелер
Бүйірі шығып, ыңқылдап,
Суда тұрып шыбындап,

Құйрығымен шылпылдап... — дегендегідей болып өлеңнің өн бойында қылтылдап, ыңқылдап, шылпылдап деп басталып, әрі қарай жалғаса беретін негізгі бір ұйқас сақталады. Ақын жыр өлшемін, түйдегін қолданғанда, 7—8 буынды тармақтарды кесек топтастырып, тұтастырып, әкетсе, және негізгі, желілі ұйқасты неғұрлым көбірек қайталаса, өлең ырағанының екпіні ширғып, күшейе түсіп, сөз ағымын үдетіп, тасқындатып әкеуге мүмкіндік туатынын мұқият ескерген.

Негізгі ұйқастан басқа, әдетте, жырда қолданылатын, әр жерде бір көрініп қалатын кейбір қатар тармақтардың өзара үйлесі де бар:

Мәселен:
Сабадан қымыз құйдырып,
Ортасына қойдырып;
Немесе:
Бай байғұсым десін деп,
Шақырып қымыз берсін деп, —

дегендегі құйдырып-қойдырып, десін деп-берсін деп деген секілді. Бірақ, ондай тармақтар көп емес.

Бұл өлеңде, Ілияс Жансүгіров айтқандай, ұйқаста қолданылатын қатарынан тізбектелген етістіктердің көшпелі ауылдың қимыл-өрекетіне толы өмір-тіршілігін көрсетуде орны ерекше. Абай осы шығармасында қазақ елінің өмір шындығын әсерлі-тартымды сурет арқылы бейнелеп берудің тамаша, үздік үлгісін туғызған десек, ақынның осындай асқан суреткерлік қуатын танытатын өлең тілінің бейнелілігі, көркемдігі, сөздерінің бояуы жасанды емес, саф-тазалығы. Бұл көбіне-көп орын-орнына өте қисынды тауып қойылған, қатарласып тұтасқан көп етістіктерден анық байқалады.

Жазды күнгі жайлаудағы қазақ аулының өмір-тұрмысын суреттегенде Абай жаздың келуі — мал бағумен күнелткен көшпелі елге көп жеңілдік, қуаныш-қызық әкелгендей көрінетінін байқатады, «жаз-жазыл, қыс-қысыл» дейтін елдің жазды-

күні оыр жадырап қалатынын айқын сездіреді. Ақынның әр сөзі, сипаттамасы дала жааының осындай көркем бейнесін көрсетуге лайық, орайлы алынған. Ұзарып өсіп, толған жасыл шөп, бәйшешек гүлдер де, күркіреп жатқан өзен де осы тұрғыдан қарағанда бірден-бір қажетті белгілер.

Өлеңде онан әрі әрекет-қимылы, абыр-сабыры мол өмір тұрмыс көз алдымыздан тізбектеліп өтіп жатады. Осыдан бастап шынайы өмір ақиқатын танытатын көркем сипаттамалардың дені, басымы көпшілігі ұйқастағы етістіктер арқылы беріледі, не осы соңғылармен тығыз байланысты келіп отырады. Жылқыны шұрқырап жатқан деп бейнелеуі секілді жекелеген эпитет, мәнерлі сөздер болмаса, мысалы ат, айғырлар, биелерді бүйірі шығып деуі, ыңқылдап деген ұйқастағы етістікпен бірігіп, тұтасып кетеді. Ал өлеңнің ұйқастарын құрайтын етістіктердің орасан көркемдік-бейнелілігі ақынның өмірдегі шындықты терең көрсетуге шеберлігінен, ұлы суреткерге тән не нәрсенің сыр-сипаты, өзгешелік қасиеттерін болсын мүлтіксіз байқайтын көрегендігінен туатыны даусыз. Жылқының биік шалғыннан жоны қылтылдап көрінуі, көкке өбден тойып алған ат, айғырлар, биелердің бүйірі шығып ыңқылдап тұруы, не шыбындағанда суға кіріп, құйрығымен шылпылдап тұрған қалпы, құлын-тайлардың бұлтылдап шауып жүруі, үйіреқаздың сымпылдап жоғары-төмен ұшып жүруі, үй тігіп жүрген қыз-келіншектердің бұрала басып былқылдап қимылдауы, сыңқылдап күлуі, не болмаса, аш баланың ет әпер деп қыңқылдап сұрауы, самаурынның бұрқылдап қайнауы, не болмаса, жарамсақ шалдың жалпылдап сөйлеуі, қошамет көрсеткенде қарқылдап күлуі, жылқышының күні бойы салпылдап жүргені — осының бәрі дамылсыз тіршілік белгілері, ешбір қоспасы жоқ, қалтқысыз өмір шындығын ашып айқын көрсететін сипаттамалар.

Байқап қарасақ, ұйқасқан сөздердің бәрі де жыр тармағының соңғы бунағын бүтіндей қамтиды, тегіс үш буынды. Мұның да өзінше мәні бар, өйткені бұл үйлескен сөздердің дыбыс үндестігін қоюлатып, ұйқасты ірілетіп, ерекше көзге түсіреді.

Оның үстіне, әсіресе, көңіл аударарлық жай — өлең ұйқасына кіргізілген осы көп етістіктер түгелдей бір тектес сөздер болып келеді, олар грамматикада еліктеуіш сөздер деп аталатын, дыбыстық құрамы, айтылу-естілуі мағынасына ұқсастырылып, тікелей сәйкес алынған сөздер. Қазақ тілінде, соның ішінде өлең тілінде өте көп қолданылатын мұндай сөздердің көркемдік, мәнерлік қасиетін, қимыл-өрекеттің көрінісін, не дыбыс-үнін айнытпай жеткізетін мағыналылығын Абай анық байқап, ұтымды пайдалана білген.

Ақын әр қозғалыс, қимыл-өрекетті көзге елестетерліктей етіп көрсетіп, сол сөзбен мүсіндеп отырған адамына, немесе мал, яки құсқа жан бітіргендей, жансыз нәрсе болса қолға ұстатқандай қып бейнелейді. «Жазды күн шілде болғанда» өлеңінің бұл ерекшеліктері қайнап жатқан шынайы өмірді оқушының көз алдына алып келетін реалист ақынның бейнелеу әдісін, теңдесі жоқ суретшілік шеберлігін жақсы танытады.

Абайдың жүздеген өлең-жырларының қай-қайсысын аласақ та, біз одан шексіз бай өмір шындығын көреміз, теңдесі жоқ ақындық шеберлік, суреткерлік, керемет сипат-қасиет табамыз.